

SÁNDOR KLÁRA

Az élőnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség*

Noha a kisebbségi magyar nyelvhasználattal kapcsolatos élőnyelvi vizsgálatok még alig-alig indultak meg,¹ máris heves vitákat váltottak ki². A vitatkozó felek egyetértenek abban, hogy a kisebbségi helyzetben beszélt magyar nyelv más, mint a magyarországi - a vita a körül zajlik, hogy ez ellen a helyzet ellen kell-e, illetve lehet-e tenni valamit, vagy pedig el kell fogadni, mert természetes, és inkább arra kell megoldást találni, hogy a magyarországi és a határon túli magyar nyelvváltozatok ne távolodjanak el egymástól annyira, hogy az már zavarokat okozzon a kölcsönös érthetőségben. Mindenki egyetért abban is, hogy el kell érni, hogy a határon túli magyar anyanyelvűek anyanyelve továbbra is a magyar maradjon - erősen eltérnek viszont az álláspontok azt illetően, hogy ezt milyen eszközökkel lehet jobban biztosítani.

E vita központi kérdései - kell-e, lehet-e tenni a kisebbségi magyar nyelv mássága ellen, illetve hogyan lehet meggátolni a nyelvcsere-t azokon a magyar nyelvterületeken, ahol kisebbségi nyelvként beszélnek a magyart meglehetősen közletről érintik a kisebbségi magyar területek magyartanárait, hiszen a feladatok nagy része rájuk hárul: ők azok, akik jelentősen befolyásolhatják az anyanyelv használatát, végső fokon pedig megtartását.

Az anyanyelv „tisztaságának” fenntartása érdekében alkalmazott hagyományos nyelvvelő elvek, módszerek, eljárások, úgy tűnik, válságban vannak³ - erősebb megfogalmazásban: csődöt mondtak. A továbbiakban azt az alternatív javaslatot szeretném fölvezetni, amely az élőnyelvi vizsgálatok eredményeire épít.

Az élőnyelvi (szekuláris) vizsgálatok

A legtöbbször *élőnyelvinek* nevezett vizsgálatok alapelve az, hogy a nyelvről, mint olyanról és egy-egy nyelvről is csak akkor tehetünk helytálló megállapításokat, ha kijelentéseinket nem egy-egy nyelvész intuíciójára alapozzuk, hanem a tényleges nyelvhasználatra. Hogy ezt megtehessek, *valódi nyelvi adatokra* van szükségünk, olyanokra, amelyek *valódi nyelvhasználóktól* (nem nyelvészeketől) származnak, mégpedig olyan beszédhelyzetekből, amelyekben azok a nyelvet *a legtermészetesebben* használják. Ennek érdekében kérdőíves télméréseket és magnetofonnal fölvevett interjúkat készítik egy-egy nyelvi jelenség vizsgálata alkalmával, az adatközlőket úgy választva ki, hogy az adatok statisztikailag értékelhetők legyenek. Fontos, hogy a tanulmányokban értékelt adatok *rögzítve vannak*, így bármikor *ellenőrizhetők*, a vizsgálat körülményeit pedig úgy kell ismertetni, hogy az bármikor *megismételhető* legyen. Ahhoz, hogy a természetes beszédhelyzetben használt nyelvváltozatot kutathassák, különböző módszertani fogásokat alkalmaznak (ennek megfelelően tervezik meg a kérdőívet vagy építik föl az interjú kérdéseit), így próbálják leküzdeni azokat a hatásokat, amelyek az úgynevezett *megfigyelői paradoxonból* származnak. Ezt az amerikai William Labov, aki az élőnyelvi kutatások szemléleti és módszertani alapjainak kidolgozója, úgy fogalmazta meg, hogy „azt kell megfigyelnünk, hogy hogyan beszélnek az emberek akkor, amikor nem figyelik őket”.

Az élőnyelvi, vagy más néven *szekuláris* nyelvészeti vizsgálatok célja egy beszélőközösség nyelvi állapotának és nyelvhasználati szokásainak a leírása, azaz hogy az adott közösségben milyen nyelvváltozatokat használnak, és milyen normák irányítják ezek használatát, illetve, hogy az egyes nyelvváltozatoknak milyen nyelvi jellegzetességei vannak. E vizsgálatok eredményeit többek között a nyelvtervezési folyamatok során, például nyelvtanok, szótárak szerkesztésekor vagy tankönyvek írásakor lehet fölhasználni.

Az élőnyelvi vizsgálatok tapasztalatai szerint közömbös, hogy a nyelvészek helyesnek vagy helytelennek ítélik-e egy-egy nyelvi elemet, mert a nyelvhasználatot nem a nyelvészek,

hanem a nyelvközösségben megtalálható normák irányítják. Ezek a normák különbözőek, különböző helyzetekben más-más normák érvényesülnek (például más-más nyelvváltozatot választ ugyanaz az ember, ha egy régi szomszédjával beszél, mint amikor hivatalos ügyet intéz, mást, ha családi körben beszélget, mint amikor idegenek is vannak jelen stb.), és e normáknak csak töredéke esik egybe azzal, amit egy-egy nyelvész - egyébként önkényesen, saját ízléséből kiindulva helyesnek vél.

A hagyományos nyelvvelés és az élönyelvi vizsgálatokon alapuló nyelvtervezés eltérései

A szekuláris nyelvészet főntebb említett alaptételéből (hogy a tényleges nyelvhasználatot kell vizsgálni) következik egy másik: elfogadja, hogy egy nyelvben létrehozhatók grammatikus és agrammatikus mondatok, vagyis egy mondat lehet jó vagy nem jó, de nem fogadja el, hogy egy mondat lehet helyes vagy helytelen. Elismeri tehát azt, hogy vannak a nyelvi szerkesztettség szempontjából rossz mondatok, például rossz magyar mondat az, hogy *Én látok a fiút játszva labda* - de hozzáteszi azt is, hogy az anyanyelvi beszélők ilyen típusú mondatokat csak a betegség következtében föllépő nyelvleépülés vagy esetleg kisgyermekkorban a nyelvelsajátítás során hoznak létre. Tagadja viszont azt, hogy anyanyelvi beszélő létrehozhat „helytelen” mondatot, használhat „helytelen” szerkezeteket: az olyan típusú mondatok, mint például *Menj egy kicsit odébb, mert nem lássuk tőled a tévét* nyelvi szempontból semmivel sem rosszabbak, mint a *Menj egy kicsit odébb, mert nem látjuk tőled a tévét*. A különbség a kettő között nem abban van, hogy ugyanazt a funkciót az egyik jobban, a másik kevésbé jól látná el, hanem abban, hogy *társadalmi megítélésük* milyen: a suksükölés meglehetősen erősen megbélyegzett (*stigmatizált*) nyelvi forma, használóit iskolázatlannak tarthatják, ugyanakkor egy olyan nyelvjárás területén, ahol ez az általános forma, pózolónak, nagyképűnek tarthatják az otthoniak azt, aki hazalátogatva a „helyes” (a nem suksükölő) formát használja. A szekuláris nyelvészeti kutatásokat végzők úgy találják, hogy a különböző nyelvváltozatok mindegyike egyaránt képes arra, hogy beszélőik szándékait, gondolatait kifejezze; mindnek saját, belső normája van, és a beszélők általában azt találják fontosabbnak, hogy ezekhez a *rejtett normákhoz* igazodjanak (különben szűkebb környezetük ítélné el őket), nem pedig azt, hogy a szélesebb társadalmi szinten működő *elismert normákhoz* (ezek azok, amelyeket az iskolában is tanítanak).

Az élönyelvi vizsgálatok elméleti alapvetéséhez tehát hozzátartozik, hogy a nyelv elválaszthatatlan tulajdonságának tekinti a *változatosságot*: természetesnek tartja, hogy egy nyelv a földrajzi és a társadalmi tagozódásnak megfelelő változatokban létezik, méghozzá úgy, hogy ezek a változatok nem különülnek el egymástól élesen, hanem *közveleges* jellegűek, vagyis nem diszkrét egységekben állnak egymás mellett, hanem kontinuumot alkotnak. A nyelv ugyanilyen elválaszthatatlan jellemzőjének tekinti a *változást* is: azt is természetesnek tartja, ha bizonyos nyelvi formák használata visszaszorul, majd megszűnik, és feladatukat más nyelvi formák látják el. E tulajdonságok meglétét fölismeri a hagyományos nyelvvelés is, de jobbára csak elméletben tekinti ezeket szükségszerűnek, a gyakorlatban túlnyomórészt, mint „meglévő rossz”, kiküszöbölendő jegyeket kezeli őket. A nyelvvelést ugyanis általában még mindig úgy értelmezik, mint aminek célja az, hogy mindenki a művelt, eszményi magyar nyelvet beszélje (ezt gyakran nevezik, megtévesztő terminussal *irodalmi nyelvnek*), vagyis *egyetlen* nyelvváltozatot, amely annyira tökéletes, hogy minden változás csak ronthat rajta. Pedig a változatosság és a változás nem egyszerűen elválaszthatatlan tulajdonsága a nyelvnek, hanem *funkcionális*. Képzelnék el azt, milyen következményei lennének, ha mindig, mindenkivel ugyanazt a nyelvváltozatot kellene beszélnünk: ugyanolyan „igényesen” beszélgetnénk barátainkkal kirándulás közben, focimeccsen, nagyszüleinkkel a szüreti birkaprikást eszegetve, lakodalomban, társunkkal megbeszélve a család dolgait,

mint ahogyan a tévé vagy rádió nyelvűvelő műsoraiban az ott lévő nyelvész vagy műsorvezető. Azonos érdeklődésű, foglalkozású ismerőseinkkel csak olyan szakkifejezéseket használnánk, amelyeket mindenki ismer, tehát igazából nem is „szak”-kifejezések; mondataink mindig „kerek, egész” mondatok lennének, beszédünk egyértelmű, artikulációnk pontos. (Próbáljunk rövid időre ennek megfelelően viselkedni, és figyeljük meg, hogyan reagál környezetünk - de ne felejtsük el utána elmondani nekik, hogy csak kísérlet volt, nehogy komolyan vegyék.) Ha a nyelv nem több, hanem egyetlen változatban élne, akkor nem lennének képesek arra, hogy a nyelvváltozat megválasztásával azt is kifejezzük, hogy mi egy adott csoport tagjai vagyunk, vagy éppen ellenkezőleg, hogy attól a csoporttól mi elkülönülünk - a választás identitásjelző szerepe nemcsak a nemzeti identitás kifejezésében nyilvánulhat meg, amikor nyelvek közül választunk, hanem bármilyen nagyságú beszélőközösség vonatkozásában, amikor egyazon nyelv különböző változataiból választunk. Az anyanyelvi beszélő *nyelvi kompetenciája* mellett (ez teszi lehetővé, hogy agrammatikus mondatokat ne hozzon létre) *kommunikatív kompetenciával* is rendelkezik: ez biztosítja, hogy minden beszédhelyzetben a megfelelő nyelvváltozatot alkalmazza. Mivel pedig a nyelvváltozatok közötti kölcsönzés, az egyes nyelvi formák földrajzi-társadalmi terjeszkedése szintén természetes (így megakadályozhatatlan) folyamat, széleskörű elterjedésük után a nyelvi formák alkalmatlanokká válnak arra, hogy csoportidentitást jelöljenek, ezek helyett az adott nyelvváltozat beszélői más formákat ruháznak föl ezzel a szereppel, ezért funkcionális a változás. (A változásnak, ahogy a változatosságának is, természetesen számos oka lehet e funkciók ellátásán kívül is.)

A szekuláris nyelvészeti vizsgálatok tanulságait alapul véve tehát értelmetlen az a fajta nyelvűvelő tevékenység, amelyhez hozzászoktunk, mert ez azon az elven nyugszik, hogy van „igényes” és „pongyola” nyelvhasználat (az utóbbin egyaránt értve a nem kellőképpen árnyalt, egyhangú stílust, és a „nyelvhelyességi hibák” előfordulását), és bár a pongyolaság „megtűrhető” bizonyos esetekben, a művelt beszélő mégis igyekszik ke

A különbségek abból származnak, hogy a nyelvűvelés egyrészt hisz abban, hogy a nyelvészek megváltoztathatják a nyelvet, másrészt hisz abban, hogy a nyelvészek *tudják*, hogy a nyelv mikor „jó” vagy „rossz”, és azt is tudják, hogy a nyelvet hogyan lehet megváltoztatni. Az első nézetből következik, hogy célja egy eszményi nyelvváltozat kifejlesztése, amelyet anyanyelvüket „művelten”, „igényesen” használó, ideális beszélők beszél

	nyelvűvelés	nyelvtervezés
kiindulópontja	a nyelv homogén	a nyelv heterogén
szemlélete	egynyelvűségen alapul; van egy eszményi változat	a többnyelvűséget is természetesnek tartja; minden változat egyenértékű
értékelése	van: a nyelv javul vagy romlik	nincs: a nyelv változik
módszere	intuitív	deskriptív (leíró)
hozzaállása	preskriptív (előíró)	szuggesztív (javasló)
célja	„művelt” nyelvhasználók nevelése	az anyanyelvükkel jól boldoguló nyelvhasználók nevelése
eszménye	az ideális beszélő	a nyelv működése
HATÁSA	NINCS vagy NEGATÍV	NINCS vagy POZITÍV

A különbségek abból származnak, hogy a nyelvűvelés egyrészt hisz abban, hogy a nyelvészek megváltoztathatják a nyelvet, másrészt hisz abban, hogy a nyelvészek *tudják*, hogy a nyelv mikor „jó” vagy „rossz”, és azt is tudják, hogy a nyelvet hogyan lehet megváltoztatni. Az első nézetből következik, hogy célja egy eszményi nyelvváltozat

kifejlesztése, amelyet anyanyelvüket „művelten”, „igényesen” használó, ideális beszélők beszélnek, akiknek *elő lehet írni*, hogy mely nyelvi formákat részesítsék előnyben, vagy milyen nyelvi formákat kerüljenek. A második nézetből következik, hogy a nyelv művelők döntéseiket intuitív alapon hozzák meg, saját nyelvérzékükre támaszkodva, a beszélőközösségekben végzett fölmérések nélkül, és hogy a nyelvi változásokat minősítik is, üdvözlendőnek vagy elítélendőnek bélyegezve.

A nyelvtervezés nem hisz sem abban, hogy a nyelvész irányíthatja a beszélők nyelvhasználatát, sem abban, hogy a nyelvész tudja, hogy mi a jó vagy a rossz egy-egy nyelvben⁵ - pontosabban abban, hogy *van* jó és rossz a nyelvben. A világ bármely részén végeztek eddig sok adatközlő adatait földolgozó vizsgálatokat, az eredmények egyértelműen azt mutatták, hogy a nyelvhasználatot (beleértve a változásokat) maguk a nyelvhasználók, és nem a nyelvészek irányítják - annál is inkább, mert vannak olyan beszélőközösségek, amelyekben nincsenek nyelvészek, miként nehéz elképzelni, hogy például a honfoglaló vagy akár az Árpád-kori magyarság népességében egy is akadt volna. A nyelvhasználatot különböző tényezők bonyolult összefüggésrendszere határozza meg: ezek között szerepel többek között az, hogy a nyelvterület melyik részéről származik a beszélő, hogy milyen társadalmi háttérrel és milyen társadalmi státussal rendelkezik, befolyásoló tényező lehet iskolázottsága, életkora, esetleg neme, foglalkozása, társadalmi kapcsolatainak száma, jellege stb. Ezeknek és az adott beszédhelyzetnek (ki beszél kivel, hol, mikor, milyen témáról, kiknek a jelenlétében) megfelelően választja ki azt a normát, amelyhez egy adott szituációban igazodik. A nyelvi változásokat pedig nem „a nyelv gazdaságosságra törekvése”, a logika vagy a különben is meglehetősen szubjektív esztétikai elvek határozzák meg, hanem a beszélőközösség gazdasági, kulturális és politikai presztízsvizonyai: ezek erősíthetik egymást, és akkor nagy az esélye, hogy az adott változás a beszélőközösség szélesebb rétegeiben is lejátszódik; de szemben is állhatnak egymással, ez esetben nagyobb lesz a differenciálódás abban, hogy a beszélőközösség tagjai közül kik és milyen helyzetekben használják az új formát.⁶ Mindezeket tudomásul véve a nyelvtervezés mindenekelőtt megkísérli föltárni egy adott beszélőközösség nyelvhasználati normáit, fölmérni a beszélőközösségekben használt nyelvváltozatok jellemző jegyeit, tehát *leírást* végez, vagyis *deskriptív*. Tudatában van, hogy a nyelvhasználatot nem a nyelvtervezők irányítják, ezért nem előír, hanem *javasol*, vagyis *szuggesztív*. Mivel nyelvileg minden nyelvváltozatot egyenértékűnek tekint, de tudatában van annak, hogy társadalmilag ezek a nyelvváltozatok nem egyenértékűek, azt tartja fontosnak, hogy a nyelvhasználóknak abban nyújtson segítséget, hogy fölismerjék, számukra mikor melyik nyelvváltozat használata az előnyösebb.

A nyelv művelés és a nyelvtervezés közötti különbségek legvégső oka az a szemléletbeli eltérés, amiről esett már szó: a nyelvtervezés elfogadja, hogy egy-egy nyelv nagyon sokféle változatban létezik, a nyelv művelés viszont „a” magyar, „a” német, „a” francia stb. kategóriákban gondolkodik. Ha a nyelv művelést alkalmazott nyelvészetnek tekintjük, akkor elméleti háttere megegyezik a strukturalista és a generatív elméletekkel, amelyekben közös, hogy a nyelvet homogénnek tételezik föl, szemben a szekuláris szemlélettel, amely a nyelv heterogén voltát hangsúlyozza. Ebből a szemléletből következik, hogy mind a nyelv művelés, mind a strukturalista és generatív elméletek „természetellenesnek”, „abnormálisnak” tartják a kétnyelvű helyzetben élő beszélők anyanyelvhasználatát, noha valószínűleg több a földön azoknak a száma, akik kétnyelvű környezetben élnek, mint azoké, akik egynyelvűben.

A nyelv művelés, illetve a nyelvtervezés megegyezik abban, hogy mindkettő lehet hatástalan.⁷ Eltérnek viszont egymástól abban, hogy amennyiben van valamilyen hatásuk, az a nyelvközösség szempontjából pozitív vagy negatív. A nyelvtervezés hatása azért lehet pozitív, mert valós adatokra támaszkodik, és főként mert nem preskriptív jellegű, így nem tartja vétségnek, ha a beszélők nem követik a javaslatait. A hagyományos szemléletű nyelv művelő irodalomban viszont igen sokszor találunk olyan kijelentéseket, hogy „a nyelvi nevelés

embernevelés is”; sőt nemrégiben az Anyanyelvápolók Szövetsége *Anyanyelvi reklámpályázatot* (sic) hirdetett (megjelent az *Édes Anyanyelvünk* 1995. februári számában), amelyben arra buzdítja az olvasókat, hogy készítsenek „nyelvünk helyes, árnyalt használatára buzdító, a nyelvhasználati hibákat, fonáságokat *kipellengérező, szellemesen* megfogalmazott, 'fülbemászó' *jelmondatokat, rigmusokat*”; „egyaránt lehet a reklámjelmondat [sic!] tárgya a fölösleges idegen szavak *bírálata* vagy a nyakatekert, hivataloskodó klisék *nevetségessé tétele* is, de a beszédhibáktól, hadarástól, nyökögéstől, hangsúlyozási hibáktól mentes beszéd *dicsérete* vagy a tisztelettudó, udvarias megszólításformák *népszerűsítése* is” [kiemelések tőlem]. A feladat tehát az, hogy „tréfásan bíráló rigmusokat”⁸ gyártsanak a pályázók, az a cél, hogy *kipellengérezzék* azokat, akik nem az eszményi nyelvváltozatot beszélik. És mivel az eszményi nyelvváltozatot senki nem beszéli, ez azt is jelentené, hogy egyetlen magyar anyanyelvű beszélő sem tud rendesen magyarul. Azok, akik mégis elboldogulnak, sőt jól elboldogulnak a maguk „megromlott” magyar nyelvével, nem veszik komolyan a nyelvművelést. Az érzelmi-etikai alapozású megrovások akkor válhatnak nagyon veszélyessé, ha az, aki ezekkel az intelmekkel és ítéletekkel szembesül, valóban azt tapasztalja, hogy az ő magyar nyelve nem működik, hogy egy másik nyelvvel sokkal sikeresebben érheti el céljait: vagyis éppen kisebbségi kétnyelvű helyzetben. Ebben az esetben az egynyelvűségre alapozó, hagyományos szemléletű nyelvművelés legjobb szándéka ellenére is a kisebbségi helyzetben élők nyelvcserejének fölgyorsulását és nem megakadályozását segítheti elő.

A kisebbségi kétnyelvűség természetes következményei

Mivel szokták a leggyakrabban vádolni a kisebbségi magyarok nyelvhasználatát - vagyis mitől félnek legjobban azok, akik a hagyományos nyelvművelésben látják a nyelvcsere megakadályozásának a lehetőségét? Hogy a határon túli magyar kisebbségek „magyar nyelve” (valójában persze nyelvváltozatai) tele van az államnyelv hatására kialakult idegenszerűségekkel, és emellett még erősen provinciális is. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egykori Mai Magyar Nyelvi (ma: Nyelvművelő) Osztálya hozta létre azt a Nyelvművelő Kézikönyvet, amelyben a kisebbségi magyar beszélőknek egyenesen azt a rémképet festik föl, hogy kétnyelvűségük következtében akár gondolkodásuk is bomlottá válhat. Az ide vonatkozó rész annyi babonát tartalmaz, hogy érdemes szó szerint idézni: „A kétnyelvűség körülményei között élő külföldi magyarok nyelvhasználatának sajátos vonásai - még e hézagos és vázlatos áttekintésben is - azt mutatják, hogy a két nyelvi rendszer az állandó érintkezésben könnyen egymásba fonódik, keveredik az egyén tudatában, a nyelvérzék nemegyszer bizonytalanná válik, az egyik nyelv kategóriái hozzádomulnak a másikhoz, a sajátságok megritkulnak, s fennáll a veszélye a nyelvi rendszer megbomlásának. Ez pedig - a megértést ugyan nem, de - a fogalomrendszer kialakítását, a dolgok logikájába való behatolást, az alkotó gondolkodást veszélyezteti. A nyelvi rendszer felbomlásával ugyanis a gondolkodás maga válik az egyénben szervetlenné, bomlottá, felemássá” (NyKk I: 1291). Elgondolkodva e szavak értelmén nemcsak azt fedezhetjük föl, hogy a szócikk írói a kétnyelvűség alapvető kísérőjelenségét (a két nyelvi rendszer egymásra hatása, mentális összekapcsolódása) vélik annyira károsnak, hogy az már szerintük a kétnyelvű beszélők szellemi teljesítményét veszélyezteti, hanem „a dolgok logikájába való behatolást”, „a fogalomrendszer kialakítását” csak akkor tartják lehetségesnek, ha az anyanyelv nem „szennyeződik” más nyelvek kategóriáival, amelyek - ezek szerint - nem alkalmasak sem logikus, sem fogalmi gondolkodásra. Nem kétséges, hogy a szócikk szerzői akaraton kívül tettek itt olyan kijelentéseket, amelyek *lingvicistának* is minősülhetnek: a *lingvicizmus* a fajelmélet nyelvi párhuzama. Másrészt a kétnyelvű gyermekek körében végzett pszicho-lingvisztikai kutatások azt tanúsítják, hogy a

kétnyelvűség - valószínűleg éppen, mert a *nyelvi relativizmus*⁹ hatásait csökkenti - kimondottan fölgyorsítja az elvont gondolkodás fejlődését.

Sajátos, hogy azokat a nyelvészeket, akik e nyelvi törvényszerűségekre föl hívják a figyelmet, a magyar nyelvésztársadalom meghatározó tagjai közül néhányan „nemzetvesztőnek”, „kígyónak”, „bomlott gondolkodásúnak” nevezik; sajnálatos, hogy ez az érzelmekkel tűtött szóhasználat az érvek helyett álló indulatot fejezi csak ki.¹⁰ Pedig a Nyelvművelő Kézikönyvben is tükröződő szemlélet nem alapulhat máson, mint nagyfokú tudatlanságon, az utóbbi fél évszázad nyelvészeti kutatásainak teljes figyelmen kívül hagyásán: a kétnyelvűség a huszadik század nyelvészeti vizsgálatainak egyik központi témája, az erről szóló tanulmányok számbavétele önmagában is több monográfiát igényelne. E könyvtárnyi irodalom szerint pedig a kisebbségi magyar beszélők „vétségei” a kétnyelvűség legtermészetesebb következményei.

Két nyelv szoros együttéléséből, a mindkét nyelvet (valamilyen szinten) ismerők számának megnövekedéséből számos természetes, így kiküszöbölhetetlen következmény származik mind a kétnyelvű beszélőközösség egyes beszélőit, mind a közösséget illetően. E következmények kialakulásának pszichés alapja az, hogy a beszélők az általuk ismert nyelveket (akár kettőről, akár többről van szó), mentálisan nem mindig tudják elszigetelni egymástól, ezért ezek folyamatosan kölcsönhatásban állnak. Előfordulhat, hogy ez a kölcsönhatás csak alkalmilag nyilvánul meg, ezt nevezzük *interferenciának*, de ezek az alkalmi hatások állandósulhatnak is, ezt nevezzük *kölcsönzésnek*. Mindkettő jelentkezhethet bármely nyelvi síkon: érintheti a hangrendszert, a szókincset, a mondatszerkesztést, a jelentést, ritkábban ugyan, de jelentkezhethet a kötött morfémák (ragok, jelek, képzők) szintjén is. Az érintkező nyelvek nemcsak közvetlenül, hanem közvetetten is hatással vannak egymásra: ha mindkettő hasonló eszközökkel vagy eljárással fejez ki egy-egy nyelvi funkciót, akkor ez konzerválhatja az adott nyelvi formát; az egyes nyelvi formák előfordulásának gyakoriságára, társadalmi megítélésére stb. is hatással lehet a másik nyelv. Semmilyen nyelvészeti érvelés nem hozható föl amellet a két babona mellett, hogy vannak „hasznos” és „fölösleges” kölcsönzések, vagy hogy a nyelvtani kölcsönzések (például a szórend, vonzatok stb.) megváltozása, „károsabb” lenne az átvevő nyelv szempontjából, mert jobban rombolná annak „szemléletét”. Ezek az értékelések ugyanazon a tévhiten nyugszanak, amelyről már volt szó, nevezetesen hogy a nyelvi változások nem egyszerűen változások, hanem vagy „gazdagítják”, vagy - ahogy sokkal gyakrabban hallhatjuk - „rombolják” a nyelvet.

Ha egy nyelv beszélői egy másik nyelvből szavakat vagy szerkezeteket kölcsönöznek, annak mindig van valamilyen oka, sőt mindig sok, egymással bonyolultan összefüggő oka van, tehát minden kölcsönzés motivált valamilyen szempontból. Sokszor hangzik el a kisebbségi magyar nyelvvaltozatokkal kapcsolatban, hogy „fölöslegesen” kölcsönöznek a velük kapcsolatban lévő nyelvből. Unalomig idézett példák, hogy a romániai magyarok *navétáznak*, nem *ingáznak*, hogy a szabadkai magyar gyerek *szokk-ot* iszik, nem *üditőt*, és nem is *szukk-ot* vagy *hűsítőt*, mint a kolozsvári vagy a székelyudvarhelyi, hogy Dunaszerdahelyen *tyepláki-t*, Újvidéken viszont *trénerká-t* vesznek föl akkor, amikor Kecskeméten *szabadidőruha-t* vagy *melegítő-t*. Ezeknek a szavaknak a használatát meglehetősen elítélik a nyelvművelők, noha a szókölcsönzés legklasszikusabb és legevidensebb kategóriájába tartoznak: a kisebbségi magyar beszélők magyar anyanyelvében egyszerűen *nem volt jelölője* ezeknek a tárgyaknak, és természetes, hogy ezek nevét nem a magyarországi magyarból vették át, mert *nem a magyarországi magyar kultúra közvetítésével ismerték meg* őket. De nemcsak ez a fajta kölcsönzés a természetes, hanem az is, amikor egy régi, meggyökeresedett szót szorít ki az újabb, más nyelvből származó szó: nehéz lenne elképzelni, hogy a magyaroknak a 7. század előtt ne lett volna karjuk, térdük, bokájuk, gyomruk vagy akár eszük, pedig *a kar, térd, boka, gyomor, ész* török kölcsönzó a magyarban. Kétségtelen, hogy minél több olyan kölcsönzó van a kisebbségi nyelvvaltozatokban, amely eltér ugyanannak a tárgynak vagy fogalomnak a

magyarországi magyar nyelvváltozatokban megszokott nevéből, ezek a nyelvváltozatok annál távolabb kerülnek egymástól, annál nehezkesebbé válik egymás kölcsönös megértése, és ugyanez a grammatikai kölcsönzésekre is érvényes - de az is kétségtelen, hogy ezek ellen a kölcsönzések ellen hatástalan bármilyen nyelvművelő föllépés. Annak a kisgyerekeknek, akit a kolozsvári játszótéren társai kicsúfolnak, amikor hallják, hogy édesanyjától *üditő-t* és nem *szukk-ot* kér, nehéz lenne megmagyarázni, hogy mégis *az üditő* a „helyes” forma: ő azt tapasztalja, hogy ennek az ellenkezője az igaz, vagyis a helyes az, amit a többiek is elfogadnak. Hiába akar „helyes” magyart beszélni az a komáromi orvos, aki betegének azt próbálja megmagyarázni, hogy őt az *epéjével* kell megműteni - a beteg nehezen tudja majd elképzelni, hogy szike helyett hogy fogják őt saját *epéjével* műteni, ahelyett, hogy *epére operálnák*.

A „magyar szemléletet”, ahogy a Nyelvművelő Kézikönyv idézett részlete kissé homályosan írja, a „sajátságokat” sem érdemes - de nem is kell féltetni. A nyelvek rokonsági kapcsolatainak föltárására, gyakorlatilag a múlt század óta, működő kritériumaink vannak: ezek (az alapszókinés, a nyelvtani sajátosságok és a szabályos hangváltozások érve) alapján a magyar nyelv egyértelműen az uráli nyelvcsalád finnugor ágához tartozik. De ahogy komolyan nem állítható, hogy a mai magyar etnikum kizárólag az egykori finnugor alapnyelvet beszélő etnikum folytatója, az sem állítható, hogy a magyar nyelv „szemlélete”, sajátosságai kizárólag finnugor eredetűek lennének. Az „ősi” szemlélet szerint nem jelenhetett volna meg a magyarban, például a kötőszavas alárendelés; hiszen ez viszonylag új a magyarban: a honfoglalás kora után terjedt el nagyobb mértékben, minden valószínűség szerint azért ekkor, mert megszűnt az igeneves alárendelést használó török nyelvek konzerváló hatása, viszont jócskán megerősödött a kötőszavas alárendelést kedvelő indoeurópai nyelvek hatása. A finnugor alapnyelv rekonstruált szabályai szerint idegen a magyartól, hogy a szó eleji mássalhangzó torlódást megtűri, és nem szünteti meg bontóhanggal vagy előhangzóval, ahogy még az ómagyarban is történt (például a latin eredetű *iskola*, *ispotály* vagy a német eredetű *istálló* szóban), - mégis magyar szónak tűnik a *skót*, a *sport* vagy a *staféta* is. Régebben a vegyes hangrendűséget sem tűrte a magyar, sokat idézett példakkal: így lett a *magyerből magyar* és *megyer*, a *cseljád*-féle alakból *család* és *cseléd*; de ki állítaná mégis azt, hogy az *Ágnes* nem magyar név, vagy a *fotel* nem magyar szó? Ráadásul e tulajdonság megszűnéséért leginkább maga a magyar nyelv „okolható”, nevezetesen azok a hangváltozások, amelyek eltüntették a magyar hangrendszerből a mély hangrendű *î* fonémát.¹¹ A *tükörszavak* és *tükörkifejezések*, valamint a *jelentéskölcsönzések* szintén vádolhatók azzal, hogy „idegen szemléletet” tükröznek, de akkor a magyar nyelvvédelem legjelesebb nyelvújítás kori képviselőit is a magyar szemlélet tudatos megrontóinak kell tartanunk, hiszen igen sok nyelvújítás kori szó készült latin vagy német mintára (például az *anyag* a latin *materia* tükörfordításaként). A „szemlélet” és a „sajátságok” ugyanolyan változékonyak tehát, mint a szókinés, semmi okunk rá, hogy a nyelvtani változásokat károsabbaknak ítéljük, mint a szókinésbeli változásokat.

A kisebbségi magyar nyelvváltozatok tehát valóban mások, mint a magyarországi magyar nyelvváltozatok, de csak mások, nem romlottabbak, rosszabbak, torzok, szennyezettek stb. Attól sem kell félni, hogy beszélőik nem tudják ugyanolyan pontosan kifejezni magukat, mint a magyarországiak, vagy hogy netán a gondolkodásuk bomlana meg. A kisebbségi magyar nyelvváltozatok pontosan azokat a jegyeket mutatják, amelyeket - a világon mindenhol - a kétnyelvű nyelvváltozatok szoktak. A kétnyelvűséggel foglalkozó vizsgálatok egyik alaptétele, hogy a kétnyelvűek, akár egyik, akár másik nyelvüket beszélnek, soha nem pontosan azt a nyelvet használják, amit az adott nyelvek egynyelvű beszélői: a két nyelv folyamatosan hat egymásra, így a nyelvi érintkezések megszokott kísérőjelenségei (az interferencia és a kölcsönzés) szintén folyamatosan vannak jelen. A kisebbségi területeken is számos nyelvváltozat él egymás mellett, és - bár különböző mértékben - ezek mindegyikében

megfigyelhetők a kétnyelvűség következményei, ezért nevezhetők összefoglaló névvel a magyar nyelv kétnyelvű változatainak, függetlenül még attól is, hogy mi a kontaktusnyelv. (Természetesen az egyes sajátosságok különböz(het)nek egymástól.)

A kisebbségi magyar nyelvhasználatra gyakran mondják azt is, hogy *provinciális*. E mögött egyrészt ugyanaz az egyközpontú-egynyelvű szemlélet húzódik meg, amely elősegítette a hagyományos magyarországi nyelvjárásokat, és amely szerint minden „vidékiesség”, „nyelvjárásiaság” kerülendő a sokat emlegetett, de senki által nem beszélt „igényes magyar nyelvben”; másrészt e szemlélet képviselői nem vesznek tudomást arról az általános nyelvészeti-dialektológiai tendenciáról sem, hogy az egy-egy nyelvterület szélein beszélt nyelvjárások jobban különböznek mind egymástól, mind a központi nyelvjárásoktól, mint a nyelvterület belsejében beszélt nyelvjárások; harmadszor hogy a magyar sztenderd kialakításában már a múlt században is leginkább csak az északkeletinek nevezett és a dunántúli nyelvjárásoknak volt kiemelkedő szerepük, mintegy nyolcvan éve viszont még esélyük sincs a határon túli területek nyelvváltozatainak arra, hogy sajátosságaik a sztenderd részévé váljanak; negyedszer annak figyelmen kívül hagyása tükröződik e szemléletben, hogy a határon túli magyar nyelvterület jelentős részén a közelmúltig nem lehetett fogni a magyar rádió és televízió adásait, így ennek egységesítő szerepe sem lehetett; ötödször pedig e megbélyegzés alkalmazói nem számolnak azzal sem, hogy a Magyarországon kívüli magyar nyelvterületeken a beszélőknek nemigen van módjuk arra, hogy a „hivatalos”, a sztenderd magyar nyelvet használják: azokban a nyelvhasználati tartományokban, amelyekben Magyarországon általában a sztenderd a használatos (sajtó, felsőfokú oktatás, politikai közélet, hivatali ügyintézés stb.) a kisebbségi magyarok többnyire az államnyelvet kényszerülnek használni.

Mindez azt is jelenti, hogy megint csak *természetes*, hogy a kisebbségi magyar nyelvváltozatok „nyelvjárásiasabbnak” tűnjenek a magyarországi magyar fülnek. *A népi nyelvészeti* kutatások¹² azt mutatják, hogy az emberek általában saját nyelvváltozatukat vélik pontosnak, „a” nyelvnek, hiszen gyermekkoruk óta ezt beszélik ők is, környezetük is, aki ettől eltérően beszél, az „nem tud rendesen” azon a nyelven, - de a nyelvészeknek illik tudniuk, hogy az is „rendesen tud”, csak *másképp*, és ennek a másságnak nemcsak az otthoni, családi, ahogy a nyelvművelő irodalomban gyakran olvasható, „pongyola” nyelvhasználatban van létjogosultsága. A nyelvészek, *a nyelvi művelésben* résztvevők feladata lenne az, hogy - a vallási türelem mintájára - az „egységes nyelv” eszménye helyett sokkal inkább a *nyelvi türelem* eszményét terjesszék. Ez az eszmény ráadásul nem is elérhetetlen: Norvégiában például sikerült megvalósítani, és mindeddig működőképesnek is bizonyult. (A nyelvi tolerancia mintájaképpen a svéd kisebbségnek biztosított nyelvhasználati jogok miatt általában Finnországot szokták emlegetni, de Finnország esetében arról van szó, hogy egy kisebbségi nyelvnek biztosítanak azonos jogokat - a kisebbségi magyar nyelvváltozatok szempontjából ez is nagyon fontos lenne persze -, Norvégiában viszont *egyazon nyelv* különböző változatainak.)

A kétnyelvűségnek, ezen belül persze a kisebbségi kétnyelvűségnek is nemcsak a nyelvi rendszert érintő következményei vannak, hanem társadalmi következményei is. Ilyen például az, hogy azok, akik kisebbségi magyarként az államnyelvet nem beszélik, vagy még olyan mértékben sem ismerik, hogy akár a legtágabb értelmezés szerint¹³ kétnyelvűnek lehetne nevezni őket, anyanyelvüknek szintén nem egynyelvű, hanem kétnyelvű nyelvváltozatait használják. Nincs ebben semmi különös, hiszen kétnyelvű környezetben, kétnyelvű beszélőkkel érintkezve sajátították el és használják az anyanyelvet, az ő kétnyelvű normáikhoz igazodnak.

A másik következmény az, hogy a kétnyelvű beszélők egy-egy szituációban nemcsak anyanyelvük különböző változatai közül választhatnak, hanem anyanyelvük és egy másik nyelv között is. Kommunikatív kompetenciájuk így nemcsak arra terjed ki, hogy egy adott

beszédhelyzetben anyanyelvük melyik változatát kell használniuk, hanem arra is, hogy egy adott beszédhelyzetben melyik nyelvüket kell/lehet/érdemes használniuk. És ahogy az anyanyelv változatainak választását is nagyon sok tényező összefüggései döntenek el, úgy a nyelvek közötti választást is az befolyásolja, hogy az adott helyzetben a beszélő melyik nyelvvel érheti el legkönnyebben célját.

A nyelvválasztást befolyásoló tényezők

A nyelvválasztást befolyásolhatja külső kényszer (melyik nyelvet lehet vagy szabad használni), szokások (bizonyos helyzetekben az egyik, más helyzetekben a másik nyelvet használják) és az egyén viszonya a két nyelvhez.

A nyelvválasztásra vonatkozó kutatások azt mutatják, hogy a kétnyelvűek nyelvválasztásában meglehetősen nagy szerepük van a gazdasági tényezőknek. (Érdemes megemlíteni, hogy az egyik legtöbbet idézett ezzel kapcsolatos vizsgálatot a magyar származású amerikai nyelvész, Susan Gal végezte Felsőőrben, a felsőőri magyarok nyelvcserejét tanulmányozva, lásd Gal 1979.)¹⁴ A beszélők azt a nyelvet értékelik többre, amelyik révén könnyebben boldogulnak; a másik nyelvről, akkor is, ha az az anyanyelvük, azt gondolják, hogy az „sem mire se jó”, legfeljebb az idősebbekkel való érintkezésre alkalmas, álláshoz, munkához, pénzhez nem segíti őket. Így, mivel a másik nyelv „piaci értéke” nagyobb, szívesebben veszik, ha gyermekeik is azt tanulják meg jobban. Ez az értékelés természetesen változhat: a felsőőri fiatalok sokáig csak a családon belüli érintkezés eszközeként ismerték a magyart, minden más esetben a németet használták. Amikor azonban (1990 körül) fölélnkültek a két ország közötti gazdasági kapcsolatok (például mód nyílt arra, hogy magyar-osztrák vegyesvállalatok jöjjenek létre), a magyarnak megnőtt a tekintélye: kiderült, hogy a magyartudásból meg lehet élni.

A politikai presztízs szintén jelentős tényező a nyelvválasztásban: a hatalmat megtestesítő (vagyis a hivatalos) nyelv ismerete elengedhetetlenül szükséges az előrelépéshez, de még a tájékozódáshoz is, ha az állam nem támogatja kellőképpen a kisebbségek nyelvét, és nincsenek például az anyanyelven is hozzáférhető sajtótermékek, hírműsorok, de akár reklámok, szórólapok, cégtáblák, nem beszélve a hivatalos nyomtatványokról - hiszen hogyan is lehetne teljes értékű állampolgár az, aki nem tudja, hogyan kell kitölteni egy hivatalos nyomtatványt, pusztán azért, mert nem érti. A nemzetközi szakirodalomban *nyelvirtásnak* nevezik azt a politikát, amely tudatosan törekszik a kisebbségi nyelvek likvidálására. Ennek része lehet, hogy a kisebbségi nyelv használóiban ne csak azt az érzést alakítsák ki, hogy anyanyelvükkel szemben az államnyelv használata előnyösebb, hanem esetleg tiltsák, megfélemlítsék annak használatát.¹⁵ Az államnyelv mindenképpen meglévő politikai dominanciáját csak azzal lehet ellensúlyozni, így a kisebbségi nyelvhasználatot támogatni, ha az adott államban az alapvető emberi jogokhoz sorolják az anyanyelv használatához való jogot.¹⁶

A beszélők nyelvi *attitűdjeit* (viszonyulását egy-egy nyelvhez vagy nyelvváltozathoz) nemcsak gazdasági és politikai, hanem kulturális tényezők is befolyásolják. Fontos tényező lehet, hogy milyen mértékben kötődnek a beszélők az anyanyelvükhöz kapcsolódó kultúrához (ez azon is múlik, hogy egyáltalán mennyire ismerik azt), mennyiben érzik magukénak (a közös nyelven kívül) az egyéb nemzeti szimbólumokat, hogy mennyire tekintik magukat a nemzet részének, és nem utolsósorban, hogy mennyire tekintik *őket* a nemzet részének. A nemzeti identitástudat alakulásában szerepet kaphat az is, hogy ugyanezek a tényezők hogyan alakulnak a másik nyelv vonatkozásában.

Az egész közösséget érintő tényezők mellett a nyelvválasztási döntéseket az egyénekre jellemző tényezők is befolyásolják: ilyen például az, hogy melyik nyelvet kezeli könnyebben (melyiket tanulta a családban, az iskolában, melyiken tud írni-olvasni), illetve, hogy melyiket

tartja „szebbnek”, egészen egyszerűen: hogy melyiket szereti jobban. Ezt részben az említett, közösségi szinten ható, részben egyéni tényezők befolyásolják: például az, hogy melyikkel kapcsolatban volt az adott beszélőnek több a pozitív és kevesebb a negatív élménye.

Fontos még egyszer hangsúlyozni, hogy e tényezők együtt, különböző kombinációkban (egymással egy irányban hatva és így fölerősödve, vagy egymás ellen működve, így egymást gyengítve vagy akár kioltva) határozzák meg a beszélők attitűdjét saját anyanyelvükkel szemben, vagyis azt, hogy hogyan viszonyulnak hozzá: értékesnek, szépnek, hasznosnak tartják-e vagy ellenkezőleg. A beszélők attitűdje és lehetőségei együtt határozzák meg, hogy az anyanyelvet a nyelvhasználati tartományok (például családi, kisebb közösségbeli élet, publicisztika, szépirodalom, tudományos és hivatalos élet, iskola, vallásgyakorlás) közül mennyiben és melyikben használják. Minél kevesebb tartományra korlátozódik egy nyelvváltozat használata, annál nagyobb a nyelv elvesztésének és a nyelvcsereének az esélye.

Hogyan lehet elősegíteni a nyelvmegtartást?

A nyelvmegtartást - számos kétnyelvűségi kutatás tapasztalataiból kiindulva - úgy lehet a leginkább elősegíteni, hogy a beszélőkben saját nyelvváltozatukkal szemben *pozitív attitűdöt* kell kialakítani, vagyis azt kell tudatosítani, hogy *az általuk beszélt nyelvváltozat ugyanolyan jó, csak más, mint az, amit a nyelvterület más részein (akár az anyaország fővárosában) használnak.* A nyelvtervezést végző nyelvészek és az ő tanácsait megfogadó *mintaadó beszélőknek*, akinek a nyelvhasználat alakításában közvetlen szerepe lehet (tanárok, papok, újságírók, a beszélőközösség más, nagy presztízsű tagjai), sajnos nem minden tényező alakítására nyílik lehetősége. Különösen ritka és szerencsés eseteket kivéve nincs például módja arra, hogy a politikai tényezőkre befolyást gyakoroljon, és elérje azt, hogy az anyanyelvnek minél több nyelvhasználati tartományban legyen *lehetősége* működni: lehessen hivatalos nyelvként használni, legyenek anyanyelvű sajtótermékek, adások; legyen anyanyelvi oktatás, lehetőleg minden szinten (beleértve a közép- és felsőfokú szakképzést is); stb. - bár jobb lenne, ha a nyelvtörvény-tervezetek készítését elsősorban nyelvészekre és nem politikusokra bíznák.¹⁷ A gazdasági tényezők alakulásába még ennyi beleszólása sincs sem a nyelvtervezést végzőknek, sem a terveket megvalósítóknak.

A kulturális tényezők viszont befolyásolhatók: az identitástudat egyik kifejezője, a nyelv igazából csak akkor tartható meg, ha a beszélőközösség tagjai a nyelvhez kapcsolódó kultúrával is azonosítják magukat, ehhez azonban először is ismerniük kell az adott kultúrát. Ebbe nemcsak a tágabb értelemben vett anyanyelvhez kapcsolódó kultúra megismertetése értendő bele, hanem a saját nyelvváltozathoz kapcsolódó helyi kultúra megerősítése, sajátosságainak kiemelése, bátorítása is - ez, ha abból indulunk ki, hogy a nyelvhasználatban is nagyobb hatóerővel rendelkeznek a kisebb közösségre vonatkozó normák, még elsődlegesebb is, mint az egyetemes magyar kultúra értékeinek hangsúlyozása.

A kisebbségben beszélt magyar nyelv anyanyelvi beszélőit politikai és gazdasági vonatkozásban gyakran érik negatív élmények anyanyelvükkel kapcsolatban, a fentebb vázolt okok miatt - ezek ellen a nyelvészek és a nyelvhasználati mintát szolgáltató beszélők csak keveset tehetnek. Igen sokat tehet(né)nek viszont annak érdekében, hogy ha a kisebbségi nyelvhasználók az államnyelvvél szemben kevésbé hasznosnak tapasztalják anyanyelvüket, legalább a magyarországi magyart illetően ne terhelje őket egyfajta kisebbségi érzés. Egy 1995 nyarán végzett kérdőíves felmérésben többek között arra a kérdésre kértem választ a kisebbségi magyar területeken tanító magyartanároktól, hogy volt-e már kellemetlen élményük saját nyelvváltozatukkal kapcsolatban. Bár a legtöbben *nem-mel* válaszoltak erre a kérdésre, a személyes beszélgetések során közülük többen is elmondták, hogy volt, és ugyanazt az esetet említették, amit az *igen-nel* válaszolók nagy része: hogy Magyarországon, amikor beszélgetőtársaik megtudták, hogy a határon túlról érkeztek, megjegyezték, milyen

„szépen” beszélnek, milyen jól tudnak magyarul. Ez a sajnos hétköznapi (határon túli magyarok elmeséléséből nagyon jól ismert) megjegyzés bizonyítja az elmúlt évtizedek magyarországi történelemoktatásának hatékonyságát.

A hagyományos magyar nyelvvelés egyik nagy hibájára viszont egy másik kérdésre adott válaszok vetnek fényt. Azt kértem a válaszadóktól, hogy egy ötfokú skálán jelöljék meg, mennyiben tartják érvényesnek lakóhelyük nyelvváltozatára a következő kijelentéseket:

- 1) minden hétköznapi nyelvhasználati funkció ellátására alkalmas
- 2) szépirodalmi, publicisztikai, tudományos, hivatalos nyelvként is alkalmas
- 3) sok benne a nyelvjárásiasság
- 4) „kevert nyelv”: nagyon sok benne az idegen hatásra létrejött jelenség
- 5) aki ezt beszéli anyanyelvként, nehezen érti meg a magyarországi magyart
- 6) egyre romlik az állapota

A válaszok 50 erdélyi adatközlő adatait tekintve a következőképpen alakultak (a kapott pontokat egyszerűen összeadva, majd elosztva ötvennel):

	1	2	3	4	5	6
összesen	235	173	160	122	90	137
átlag	4,7	3,46	3,2	2,44	1,8	2,74

Az adatokat értelmezve ez azt jelenti, hogy bár a válaszadók lakóhelyük nyelvváltozatát igen magas pontszámmal (4.7) megfelelőnek tartják a hétköznapi nyelvhasználati funkciók ellátására, az „igényes” nyelvhasználati funkciók betöltésére már csak közepesen látják alkalmasnak (3.46 ponttal). És amint az a 3. és 4. kérdésre adott válaszokból kitűnik, azzal ellentétben, amit várnánk, nem annyira az idegen nyelvi hatások miatt vélekednek így (2.44 pont), hanem sokkal inkább a helyi nyelvváltozat „nyelvjárásiassága” miatt (3.2 pont). A nyelvjárások támogatása, a „nyelvjárási ízek” fölértékelése a Lőrincze Lajos által meghirdetett „emberközpontú nyelvvelés” egyik célja volt. A gyakorlatban azonban ez nemigen valósul meg. Számos példát lehetne idézni arra, hogy *a nyelvi változók* (*a* nyelvben azonos funkciót ellátó, egymás mellett létező nyelvi formák) nyelvjárasi eredetű tagjait erősen megbélyegzik (például a suksükölést, a palócos ejtést stb.), vagy arra, hogy egy-egy, ma gyorsan terjedő nyelvi jelenséggel nincs semmi más „baj”, csak az, hogy nyelvjárásias, „a nyelvjárásokban jó, de a köznyelvben nincs helye”. Az *Édes Anyanyelvünk* 1995. júniusi számában az egyik legismertebb nyelvvelő, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyelvésze például nehezményezte, hogy egy parlamenti képviselő a rádióban nyilatkozva, egy sportriporter közvetítés közben, egy nyelvész kollégája pedig egyik írásában használt olyan „népies” fordulokat, mint a *bonyolultabb valamitől szerkezet (valaminél helyett), a teljesítményhöz (teljesítményhez helyett) vagy a nem szabadott volna (nem lett volna szabad helyett)*. Ezeket a nem is annyira kirívó eltéréseket Kemény Gábor, a cikk szerzője gunyorosan utasítja vissza a nyelvjárások körébe - mit gondolhatott vajon akkor, amikor a felvidéki magyarság talán legismertebb képviselője a debreceni Nagytemplomban tartott tiltakozó gyűlésen nem átalotta *az nyt* hangkapcsolatokat *nt*-nek ejteni? Mi lehet a véleménye akkor, ha egy híres vajdasági magyar író a magyar tévében is zárt *ë*-vel beszél, vagy egy erdélyi költő suksüköl? Vagy mit szolt volna akár Bálint Sándor *ö-ző* előadásaihoz?¹⁸

A nem sztenderd nyelvváltozatok (nemcsak a hagyományos nyelvjárások, hanem más, például városi nyelvváltozatok) létjogosultságának valódi, és nemcsak látszólagos elismerése az oktatás szempontjából is nagyon fontos lenne. Azoknak a gyerekeknek, akik otthon egy olyan nyelvváltozatot sajátítanak el és használnak később *alapnyelvként* (így hívják azt a nyelvváltozatot, amelyet a beszélő a legautomatikusabban, a leghétköznapiabban

beszédhelyzetekben használ), amely viszonylag távolabb áll a sztenderdtől, iskolába kerülve nemcsak a tananyagot kell elsajátítaniuk, hanem a sztenderdet is, és ezzel jelentős hátrányba kerülhetnek. A nyelvtervezők ezért olyan oktatáspolitikát szorgalmaznak, amely nemcsak megtűri, hanem támogatja is az alapnyelv iskolai használatát, fokozatosan vezetve be a sztenderd nyelvváltozatot, és korlátozva annak alkalmazását. (Például az írásbeli feladatok végrehajtásakor, dolgozatírásakor a sztenderd használatát követeli meg a tanár, de szóbeli feleleteknél nem, vagy csak nagyobb gyerekektől; a tanításon kívüli alkalmakkor - óráközi szünet, kirándulás, szakkör stb. - viszont lakóhelyük nyelvváltozatát használhatják.) A saját nyelvváltozat elfogadtatása, megerősítése, használatának bátorítása még fontosabb lenne a kisebbségi magyar területeken, ahol kevesebb az olyan alkalom, amely az anyanyelv sztenderd változatának alkalmazását követelné. Ha ezek a gyerekek azt tapasztalják, hogy anyanyelvük sok szempontból „kevésbé jó”, mint az államnyelv, és közben azt hallják, hogy magyar nyelvük nemcsak lakóhelyükön, hanem Magyarországon sem „jó”, mert „nyelvjárásias” és „romlott”, hiszen idegenszerűségetől hemzseg, akkor inkább beszélnek az államnyelvet, amelynek különben is „legjobb”, sztenderd változatát tanulják az iskolában. Ha meg az iskolában megtanulják a sztenderd magyart, akkor legtermészetesebb nyelvi környezetükben, otthon nem fogják tudni alkalmazni, hiszen ott más norma az irányadó.

Magyar diglosszia?

Ezekre a problémákra tehát megoldást az jelenthetne, ha az oktatás során - legalábbis az alsóbb osztályokban - mindenki azt a nyelvváltozatot használhatná, amelyet lakóhelyén beszélnek, anélkül, hogy az adott nyelvváltozatot csökkent értékűnek érez(het)né. A sztenderd nyelvet csak fokozatosan vezetnék be az oktatási folyamat egy második fázisában, sőt a kisebbségi területeken területenként némiképpen eltérő sztenderdváltozatot, amely egyben bizonyos mértékben a magyarországi sztenderdtől is különbözik.

A magyar nyelv ugyanis csak a szótárak, nyelvtanok szerint egyközpontú, a valóságos nyelvhasználat szerint nem. A magyar nyelv vonatkozásában Pete István (1988) nevezte először „a magyar nyelv állami változatainak” a határon túli területeken használt, egymástól valamilyen fokon eltérő „irodalmi nyelveket”, és többen is egyetértenek e megkülönböztetéssel. Azokat a nyelveket, amelyeknek több, egymással egyenrangú sztenderd változatuk is van (ilyen például az angol, a francia, a német, a spanyol) *többközpontú* (pluricentrikus) nyelveknek nevezik. Lanstyák István (1995a, 1995b) szerint többközpontú nyelv a magyar is: Erdély a Partiummal, Vajdaság, a szlovákiai és a kárpátaljai magyar nyelvterület önálló központnak tekinthető, mert a közigazgatásban, az oktatásban, a tudományos kutatásban, a tömegtájékoztatásban, könyvkiadásban (tehát olyan funkciókban, amelyekben a sztenderd használata az általános) valamilyen fokon a magyar is használatos az államnyelv mellett. Ezek a sztenderdváltozatok különböznek a magyarországitól abban, hogy míg Magyarország a magyar nyelvnek úgynevezett *teljes és elsődleges központja*, a főlisorolt területek *részleges és másodlagos* központok. (Azt, hogy teljes vagy részleges központnak nevezhető-e egy-egy terület, az dönti el, hogy az ott beszélt változat státusa, funkciója milyen, míg az *elsődleges*, illetve *másodlagos* történeti jellegű megkülönböztetés.) Bizonyos mértékben nyelvileg is különböznek egymástól ezek a változatok (a szókinés, a nyelvtani szerkezetek, a kiejtés, az egyes elemek gyakorisága stb. tekintetében is), de ezeket az eltéréseket eddig alig-alig vizsgálták,¹⁹ nemhogy kodifikálták volna. Sokan félnek is attól, hogy ha ezeket az eltéréseket szentesítenék, és nem devianciaként kezelnék őket, az (méginkább?) fölgyorsítaná a különböző államokban beszélt magyar nyelvváltozatok egymástól való eltávolodását.

Ugyanakkor, ahogy Lanstyák (1995b) is rámutat, gyakorlatilag nincs esélye annak, hogy a magyar többközpontúság úgy szűnjön meg, hogy az eredmény újra egyetlen, egyetlen sztenderd legyen. A többközpontúság megszűnésének másik módja az, hogy az önálló központok sztenderdjei különálló nyelvekké válnak, ez azonban nem elsősorban nyelvi, hanem társadalmi folyamatok eredménye lehet: ha a különböző sztenderdet beszélők különálló nemzetnek is tekintik magukat. A kínaiak például azonos nemzethez tartozónak, azonos nyelvet beszélőnek tartják magukat, annak ellenére, hogy az egyes kínai nyelvváltozatok között olyan nagy nyelvi különbségek vannak, hogy beszélőik nem is értik egymást; az egymást kölcsönösen megértő csehek és szlovákok viszont magukat különálló nemzetnek, a csehet és a szlovákot különálló nyelvnek tekintik.

Lanstyák szerint (1995b) ha a nemzeti összetartozás tudata elég erős, akkor attól sem kell félni, hogy az egyes területeken beszélt nyelvváltozatok nagymértékben eltávolodnak egymástól, mert tudatos nyelvtervezéssel kialakítható egy olyan nyelvi helyzet, amely a világ számos területén működőképesnek bizonyult: *a diglossia* állapota.

A *diglossia* elnevezést 1959-ben Charles Ferguson (1975) alkalmazta először azokra a nyelvekre, amelyek ugyanannak a beszélőközösségnek a mindennapi használatában két, egymástól nyelvileg és funkció szempontjából is élesen elhatárolható változatban élnek. Az egyik változatot, ezt nevezik *emelkedett* (E) változatnak, a politikai, vallási, tudományos életben, az országos tömegtájékoztatásban használják, és ez a szépirodalom nyelve is; a másikat, ezt nevezik *közönséges* (K) változatnak, a magánéletben, a helyi lapokban és tömegtájékoztatásban, a szórakoztatásban használják, és ez a népi irodalom nyelve is. A K-változatot otthon sajátítják el, és anyanyelvként beszélnek, az E-változatot viszont mindenki iskolában tanulja, ez senkinek nem az anyanyelve, így az iskolázottságnak megfelelően nagy eltérések lehetnek az egyes beszélők között azt illetően, hogy milyen szinten bírják ezt a változatot. A diglossia-helyzetre példa az arab világ: a helyi arab változatok a K-változatok, a klasszikus arab pedig az az E-változat, amelynek ismerete tulajdonképpen összeköti a különböző helyi arab nyelvváltozatok beszélőit.

A diglossia fogalmát Joshua Fishman (1967) később kiterjesztette az olyan nyelvi szituációkra is, amelyekben az E- és a K-funkciók ugyanígy elkülönülnek egymástól, de az E- és a K-változat nem egyazon nyelv két változata, hanem két különböző nyelv (például az Egyesült Államokban élő mexikóiak az E-funkciókban az angolt, a K-funkciókban a spanyolt használják). Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a Lanstyák által javasolt diglossia-helyzet nem ezt, hanem a ferguson-i diglossia-meghatározást veszi alapul, tehát semmiképpen nem arról van szó, hogy a javaslat szorgalmazói azt szeretnék, ha a magyar a K-funkciókba szorulna vissza, E-változatként pedig az államnyelv lenne a használatos. (Erre nincs is szükség, hiszen a határon túli területek magyar anyanyelvű beszélői ilyen értelemben máris diglossia-helyzetben élnek.) Éppen ellenkezőleg: tisztában vannak azzal, hogy egy ferguson-i értelemben vett diglossia-helyzet kialakításának alapvető feltétele az, hogy az E-változatokban is lehessen használni a magyart.

Kétkódúság és oktatás

Hogy egy magyar-magyar diglossia létrehozásának majd működésének milyen esélyei vannak, az ismét nem kizárólag nyelvészeti vonatkozású kérdés, talán elsősorban nem az. Attól függetlenül azonban, hogy egy diglossia-helyzet legalizálja-e a K-funkciókban a nem sztenderd változatok használatát, ezek a változatok léteznek, és magától értetődően teljes joguk van létezni. A diglossia valójában fölerősített, körvonalazottabb és elismert, ezért speciális változata annak a minden sztenderdizált nyelvre jellemző állapotnak, hogy a beszélők a hétköznapi funkciókban alapnyelvként tanult, nem sztenderd nyelvváltozatokat használnak, meghatározott funkciókban viszont a sztenderdet, és a beszédhelyzetnek

megfelelően képesek közöttük váltani. Valószínűleg ez volt az oka annak, hogy a magyar szakirodalomban sokáig diglossziának nevezték azt a jelenséget, hogy egy beszélő saját nyelvjárásán kívül képes beszélni a „köznyelvet” is - de ez az egybemosás meglehetősen szerencsétlen, éppen azért, mert ez az állapot tulajdonképpen minden egyes beszélőre érvényes, a diglosszia azonban meghatározott kritériumokkal rendelkezik. (A kettő közötti alapvető különbségek talán abból az eltérésből vezethetők le a legjobban, hogy a diglosszia két végpontja, az emelkedett és a közönséges nyelvváltozatok között nincsenek közveleges változatok, míg az általában jellemző helyzet az, hogy a sztenderd és a nem sztenderd változatok kontinuumot alkotnak.) Újabban, talán a kritikának engedve, a magyar szakirodalomban a *kettősnyelvűség* megjelölést kezdték használni a leírt jelenségre. Ez a terminus - bár a jelenség fölismerésének következtében az ezt használó szerzők jóval türelmesebbek azoknál, akik az „egy magyar nyelv” eszményét hirdetik - még mindig szűkebb a kívánatosnál, mert csak a *hagyományos nyelvjárásokat* (a sztenderd által alig befolyásolt dialektusokat)²⁰ tolerálja, más nem sztenderd nyelvváltozatokat (például a kőbányai munkáskerületekben beszéltet) nem. A bármilyen *nem sztenderd és sztenderd* nyelvváltozat ismeretét és a kettő közötti váltás képességét is magába foglaló terminus a *kétkódúság*; az a beszélő, aki ezzel jellemezhető, *kétkódú*.

A kétkódúság tényét figyelembe vevő és azon alapuló oktatáspolitikai néhány országban, például Svájcban már régóta sikeresen működik, Norvégiában pedig ez az egyetlen törvényes lehetőség - minden valószínűség szerint ennek következménye a korábban már említett, egyedülálló nyelvi türelem. Azokban az országokban, amelyekben a nyelvvédelem kiemelt fontosságot, szerepet kap, és nagy hagyományokkal rendelkezik - ide tartozik Magyarország is - előreláthatólag nagy küzdelembe kerülhet elfogadtatni azt a nézetet, hogy nem vezet a nemzet elvesztéséhez, ha a különben is meglévő nyelvi sztereotípiákat megfosztjuk akadémiai-miniszteriális intézményesítettségtől. Pedig ez nem azt jelentené, hogy a sztenderd elsajátítását egyáltalán nem követelné meg az iskola, viszont tény, hogy föl kellene adni az eszményített magyar nyelv elsajátíttatására tett törekvéseket, ennek megfelelően az eddigi gyakorlattól eltérően nem lehetne erkölcsi alapon, hatalmi szóval számon kérni a sztenderd megtanulását. Az „így nem mondjuk”, „magyar ember így nem beszél”, „így csak a műveletlenek mondják”, „beszélj rendesen”, „mondjad tisztességes magyar nyelven” típusú szólások helyett a sztenderd és az adott nem sztenderd változat pontos nyelvi ismeretére, státusuk és funkciójuk különbségeinek bemutatására lenne e helyett szükség. Tény az is, hogy a jelenlegi grammatikaközpontúság helyett az anyanyelvi órákon sokkal nagyobb teret kellene kapnia a nyelv társadalmi vonatkozásainak. Az egyes változatok közötti különbségek tudatosításával, jellegzetes használati tartományaik megismertetésével (melyiket hol, milyen körülmények között, kikkel beszélve *szokás* használni) lehetővé válna, hogy a tanulók folyamatosan gyarapodó nyelvi kompetenciája ne legyen torz, kommunikatív kompetencia nélküli.

És mindehhez el kellene szakadni attól a szemléletmódtól, hogy a nyelvtanóra anyanyelvünk ápolására vagy művelésére való. Anyanyelvünk nem is beteg, és nem is parlag. A nyelvtanóra arra sem való, hogy a középkori grammatikaórák hagyományait követve arra a természetellenes cselekedetre vegyük rá diákjainkat, hogy kategóriákat biflazzanak be, és értelmetlen memoriterekkel terheljék szellemi kapacitásukat („A határozó a magyarban kifejezhető ragos névszóval, névutós névszóval, ragos és névutós névszóval, határozószóval, határozószót helyettesítő névmással stb.”-jellegűekkel). A nyelvtanóra arra való, hogy megmutassa, mennyi érdekességet nem is veszünk észre, amikor a világ legtermészetesebb módján használjuk anyanyelvünket, hogy megmutassa, hogy ezek az érdekes tulajdonságok más nyelveket is ugyanígy jellemeznek, legfeljebb a részletekben van eltérés; arra való, hogy segítsünk a diákjainknak önmaguk megteremtésében, céljaik elérésében, annak megtanulásában, hogy érdekeiket hogyan érvényesíthetik. A nyelvtanóra alkalmat adhatna

arra, hogy diákjaink megszabaduljanak a megszólalás gátlásaitól (vagy inkább arra, hogy ezek ki se alakuljanak bennük), hogy ne szégyelljék azt, ami csak rájuk jellemző, és képesek legyenek értékítélet és előítélet nélkül elfogadni a másságot.

A század elején még el sem lehetett képzelni egy idegen nyelvet tanító órát úgy, hogy a tanulás nagyrészt ne szavak és nyelvtani szabályok magolását és mondatok fordítását jelentette volna. Az idegennyelv-oktatás ebben a században olyan módszertani megújuláson ment át, hogy ma már a nyelvtanulókat nemcsak írott szövegek fordítására, hanem valódi, élőszóbeli kommunikációra is alkalmassá teszi. E módszerek közül a legsikeresebbek (például a szerepjátékok alkalmazása, lásd Di Pietro 1994) nem azt célozzák meg, hogy az adott idegen nyelvet minél gyorsabban sajátíthassák el a tanulók, hanem hogy minél sikeresebben kommunikáljanak a segítségével: arra a fölismerésre alapoznak, hogy az idegen nyelvet *használni* még nem tudja az, aki ismeri a szókincs és a nyelvtani szabályok jelentős részét, mert hatékony nyelvhasználat nem létezik kommunikatív kompetencia nélkül. Azaz az idegennyelv-oktatás hatékonyságának növekedése nem abban mérhető, hogy fáradtság és komoly energia-befektetés nélkül képes egy idegen nyelvet megtanítani, hanem hogy az adott nyelv sikeres használatát képes megtanítani. Vagyis felismerései nem az idegen nyelvekre, hanem a nyelvre vonatkoznak, az új módszerek nem *az idegen nyelv* (így, egybeírva) sajátosságaira, hanem *a nyelv* sajátosságaira alapoznak. Ha abból indulnánk ki, hogy az anyanyelv is nyelv, nem pedig valami elérhetetlen magasságban lebegő fétis, akkor kézenfekvő lenne ezeknek a nagy sikert hozó módszereknek az adaptálása. Figyelembe véve persze, hogy akiket tanítunk, anyanyelvükből már felsőfokú nyelvvizsgával rendelkeznének - ha lenne ilyen.

Jegyzetek

* Ez az írás eredetileg a csíkszeredai NYIT-Lapok (a Nyelv-Irodalom-Tanítás Társulat szakmai lapja) számára készült. A tanulmányhoz fűzött megjegyzéseiért Kontra Miklóst és Lanstyák Istvánt illeti köszönet.

¹ Bár a kisebbségi magyar nyelvhasználatról számos tanulmány, sőt önálló kötet is megjelent (például Ágoston 1990, Jakab 1976, 1983), ezek - a hagyományokat követve - főként nyelvművelő jellegű írások voltak, elsődleges céljuk nem a kisebbségi magyar nyelvhasználat *leírása*, hanem „hibáinak” számbavétele és a „helyes” nyelvhasználat *előírása* volt. A kisebbségi magyar nyelvhasználat deskriptív szemléletű kutatása a nyolcvanas évek második felében kezdődött, ezeknek a kutatásoknak az eredményeiből közöl a *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről* című kötet (Kontra 1991). Ez sajnos csonka abban a tekintetben, hogy csak a szlovákiai és ausztriai magyarságra vonatkozó tanulmányokat tartalmaz, de jelenleg egy, a teljes kárpát-medencei magyarság nyelvhasználatát elemző vizsgálat is folyik. A magyar nyelv Magyarországon belüli és határon túli státusával foglalkozik Kiss Jenő könyve (1994). A kisebbségi magyar nyelvhasználatot vizsgáló felmérések bemutatásának fórumai az évenként megrendezett élőnyelvi konferenciák: ezeket az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya évenként változó partnerek (felsőoktatási és kutatóintézmények) közreműködésével 1988-tól kezdve rendezi meg. A konferenciák (ezeket Budapesten, Újvidéken, Kolozsváron, Nyitrán, Nagymenyeren és Ungváron rendezték) többségének anyaga kötetben is megjelent; a szlovákiai magyar nyelvhasználat élőnyelvi szemléletű vizsgálatairól más helyeken számos tanulmányt tett közzé Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella (például Lanstyák 1991, 1993c, 1995d; Szabó Mihály 1991, 1993 stb.); a kétnyelvűség lélektani hatásaival, a kétnyelvű gyermekek nyelvhasználatával foglalkozik Göncz Lajos monográfiája (1981).

² A vita legnagyobb részét a pozsonyi *Irodalmi Szemle* lapjain folyik (lásd például Lanstyák 1993a, 1993b, 1994; Deme 1994; Jakab 1994; Kontra 1994a).

³ Lásd Tolcsvai Nagy 1991, 1994.

⁴ Az „igényes” és „pongyola” nyelvhasználat egybemosó jellege mögött az a tévedés húzódhat meg, amely szerint a Bernstein (1975) által leírt *kidolgozott* és *korlátozott kód* megfelelne a *sztenderd* és a *nem sztenderd* nyelvhasználatnak. A *kidolgozott* és a *korlátozott kód* azonban nem nyelvváltozatokat, hanem nyelvhasználati stratégiákat jelöl: *kidolgozott* kódot használunk akkor, ha azt tételezzük föl, hogy beszédpartnerünkkel viszonylag kevés a közös előismeretünk, ezért verbálisan minél explicitebbé kell tennünk megnyilatkozásunkat; *korlátozott kódot* használunk viszont akkor, ha beszédpartnerünkkel olyan sok a közös előismeretünk, hogy nem szükséges gondolataink erőteljesen explicit kifejtése („főszavakból is értjük egymást”). Vagyis nem sztenderd nyelvváltozatban is lehet *kidolgozott kód*ban beszélni, és sztenderd nyelvváltozatban is lehet *korlátozott kódot* használni. Az „igényes” és a „pongyola” (és az ezekhez hasonló) megjelölések tehát azért értelmezhetetlenek nyelvészeti szempontból, mert egyaránt jelentik a

- „nyelvhelyességi hibáktól” mentes, illetve azokat tartalmazó beszédet és az explicit, kidolgozott, illetve a kevésbé árnyalt beszédet.
- ⁵ Az amerikai fekete angolban az egy csoporthoz tartozók „sántának” (*lame*) nevezik azt, aki nem tartozik az adott csoporthoz, vagy annak marginális tagja. Labov nyelvészeti terminussá tette ezt a szót: az angol terminológiában a *lame* - magyarul a *kibic* felelhetne meg neki - azoknak a neve, akik egy kapcsolathálózat vonatkozásában kívülállók, vagy annak csak perifériáján állnak. Ők az adott csoportra jellemző nyelvváltozatot kevésbé szabályosan használják, mint a csoport belső tagjai. Labov szerint a nyelvészek saját egykori közösségükben is kibicé válnak, így saját dialektusukról meglévő intuícióik nem elég megbízhatók.
- ⁶ A „gazdaságosságra törekvés”, az „analógia”, a „rendszerkényszer” és más, a nyelvtörténeti irodalomban a nyelvi változások okaiként gyakran említett jelenségek nem meghatározzák az egyes nyelvi változásokat, csak esetleg hozzájárulnak ahhoz, hogy az adott változás lejátszódjék-e vagy sem. A nyelv, mint olyan talán legnagyobb misztikuma, a nyelvi változás a mai napig a nyelvtudomány megfejtetlen problémái közé tartozik: mind ez ideig nem született kielégítő válasz arra, hogy azonos „nyelven belüli” feltételek mellett egy adott változás miért éppen abban az időben és abban a nyelvben játszódik le, miért nem máskor, illetve egy másik nyelvben miért nem megy végbe. A szekuláris nyelvészeti kutatások éppen azzal jutottak közelebb e kérdés, az úgynevezett *aktuációs probléma* megoldásához, hogy a nyelvi rendszeren belüli tényezők mellett (ide sorolható a fentebb említett gazdaságosságra törekvés, az analógia és a rendszerkényszer is) a nyelvi rendszeren kívüli tényezőket is figyelembe veszik a nyelvi változások vizsgálatakor. E szemlélet szerint ezek a tényezők nem „extralingvisztikai” jellegűek, hanem nagyon is a nyelvhez tartoznak: a nyelv társas *beágyazottsága* nem hagyható figyelmen kívül, mert akkor elemzésünk tárgya már nem a természetes nyelv, hanem valamilyen mesterségesen előállított jelrendszer, amelynek elemkészlete és szabályai hasonlítanak ugyan annak a nyelvnek az elemkészletéhez és szabályrendszeréhez, amelyből a „lepárlás” készült, de attól maga a „műnyelv” lényegileg (funkcionálisan) különbözik.
- ⁷ Egy magyarországi fölmérés, amelynek adatközlőit úgy válogatták ki, hogy a lakóhely nagyságát, az életkort, az iskolázottságot és a nemzetiségűket megegyezzenek a felnőtt magyar lakosság arányaival (tehát a minta reprezentálta a teljes felnőtt magyar lakosságot), nemrégiben azt igazolta, hogy nincs jelentős nyelvhasználati eltérés azok között, akik fogyasztanak nyelvművelő javakat (olvassanak nyelvművelő cikkeket, hallgatnak, néznek nyelvművelő műsorokat), és azok között, akik nem (Kontra 1994b).
- ⁸ Ez a meghatározás az Értelmező kéziszótárban a *csasztuska* címszó mellett áll, helyesebb lett volna ezért *csasztuska-pályázatot* hirdetni, nem pedig *reklámpályázatot*, hiszen a reklám valami *eladására*, nem a nevelésére tételére buzdít. Ez utóbbi komoly gazdasági szankciókat vonhat maga után.
- ⁹ A *nyelvi relativizmus* elméletének két megalapozója Edward Sapir és Benjamin Lee Whorf volt, ezért gyakran nevezik Sapir-Whorf-hipotézisnek is. E hipotézis szerint az emberek világról alkotott képe bizonyos mértékben üggy attól, hogy anyanyelvükben milyen fogalmi és nyelvtani kategóriák és különbségtételek léteznek. Ennek megfelelően két különböző nyelv beszélőinek világgépe elég eltérő lehet, attól függően, hogy nyelvük szemantikailag és grammatikailag mennyire különbözik egymástól.
- ¹⁰ Ezt az indulatot főként Kontra Miklós (1992, 1993) és Lanstyák István (1993a, 1993b, 1994) írásai váltották ki. Az idézett jelzők Deme László (1993) és Jakab István (1994) tollából származnak. Figyelemre érdemes, hogy az utóbbi szerzők nem nyelvészeti érveket állítanak szembe nyelvészeti érvekkel, hanem személyeskedő megjegyzéseket. Ennyiben ide vonható Kemény Gábor válaszcikke is (1993), ennek hangneme azonban jóval visszafogottabb: „mindössze” azt kifogásolja, hogy Kontra nem lojális a magyar nyelvészettársadalom nyelvművelőivel.
- ¹¹ E hangváltozás nyomán jelentek meg a magyarban azok a szavak, amelyek immár magas hangrendű i-t tartalmaznak, de mély hangrendű toldalékokat kapnak, például *zsiros, íjat* stb.
- ¹² A népi nyelvészeti kutatások azt vizsgálják, hogy a beszélőközösség nem nyelvész tagjai (akiket *valódi beszélőknek* neveznek) miként vélekednek egy-egy nyelvváltozatról; milyen fogalmaik vannak a nyelvi rendszerről magáról, milyen sztereotípiáik vannak saját nyelvhasználatukról és mások nyelvhasználatáról.
- ¹³ A *kétnyelvű* terminust nagyon széles skálán értelmezik. A legszigorúbb definíció szerint az kétnyelvű, aki mindkét nyelvet anyanyelvi szinten beszéli, az enyhébb meghatározások (ezeket alkalmazzák gyakrabban) szerint viszont kétnyelvű az is, aki második nyelvét „elég jól” beszéli.
- ¹⁴ Részben ennek a kutatásnak, részben más, szintén a kisebbségi nyelveket beszélők nyelvcserejét vizsgáló kutatásainak eredményeiről magyarul eddig két tanulmánya jelent meg, lásd Gal 1991 és 1992.
- ¹⁵ A megfellemlített nyelvhasználatról bővebben lásd Kontra és Baugh 1990 és FüleiSzántó 1992.
- ¹⁶ A *nyelvi emberi jogokról* bővebben lásd Skutnabb-Kangas 1992; az kisebbségi oktatás és a nyelvi emberi jogok kapcsolatáról pedig lásd Lanstyák 1995c.
- ¹⁷ Lásd például Szilágyi N. Sándor (1994) törvénytervezetét.
- ¹⁸ Érdemes idézni a cikkből szó szerint is, mert ezek az idézetek jól példázzák azt a nyelvi türelmetlenséget mutató szemléletet, amely a mai nyelvművelő irodalomra még mindig jellemző (a kiemeléseket én végeztem): a sportriporter azért „hibázik”, mert „az élőbeszéd hevében, a hosszabb szó végén *áttör* a nyelvjárásaiasság”; a „népies formát” „kigyomlálni” kellett a nyelvészskolléga kéziratából, mert „bántóan *vulgáris, nyelvjárásias*”.

A cikkeske konklúziója pedig: „Hogy a fenti példák pusztán egyedi jelenségek-e, vagy tendenciát jeleznek (azt ti., hogy a választékos köznyelvnek átmenetileg kialakult, többé-kevésbé egységes felszínét ismét áttörik az alulról fölfelé nyomuló, beszélt nyelvi, népnyelvi változatok), még nem tudom megmondani. Az idézett népies formák természetesen nem helytelenek - nyelvtanilag. De helytelenek stilisztikailag, mert nem illenek abba a stílus környezetbe, amelyben rájuk bukkantam. Legalábbis addig, amíg a csizmát nem az asztalon tartjuk.”

¹⁹ Kivéve a szlovákiai magyar nyelvváltozatokat, lásd Lanstyák Istvánnak és Szabó Mihály Gizellának az 1. jegyzetben idézett tanulmányait.

²⁰ A nyelvjáráskutatók adatgyűjtéseik során olyan falusi, idősebb, lehetőleg férfi adatközlőket kerestek, akik egész életükben az adott településen éltek és paraszti munkát végeztek, mert a feltételezések szerint ezek beszélik „legtisztábban” a hagyományos nyelvjárásokat. (Vagyis úgy, hogy az a sztenderdhez képest a legnagyobb eltéréseket mutatja.) Az ilyen adatközlőket NORM-adatközlőknek hívják az angol *non-mobile older rural male* rövidítéséből alakult betűszóval.

Irodalom

- Ágoston Mihály (1990) *Rendszerbomlás? (Nyelvhasználatunk zavarai)*. Újvidék, Forum Kiadó.
- Bernstein, Basil (1975) *Nyelvi szocializáció és oktathatóság. Társadalom és nyelv*. Szerk. Szépe György és Pap Mária Budapest, Gondolat Kiadó, 393-431.
- Deme László (1993) Bomlott gondolkodású nyelvészek? *Új Szó* 1993. február 12., 7. - (1994) Kétség és remény közt. *Irodalmi Szemle* 37, 1/80-84.
- Di Pietro, Robert J. (1994) *Szerepjátékok a nyelvórán. Stratégiai interakció*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ferguson, Charles A. (1975) *Diglossia. Társadalom és nyelv*. Szerk. Szépe György és Pap Mária Budapest, Gondolat Kiadó, 291-317.
- Fishman, Joshua A. (1967) Bilingualism with and without diglossia; diglossia with and without bilingualism. *Journal of Social Issues* 23/2, 29-38.
- Fülei-Szántó Endre (1992) Bomló kétnyelvűség. Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben. Szerk. Kontra Miklós Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 35-45.
- Gal, Susan (1979) *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York, Academic Press.
- (1991) Kódváltás és öntudat az európai periférián. Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről. Szerk. Kontra Miklós Budapest, Magyarságkutató Intézet, 123-157.
- (1992) *Mi a nyelvcsere és hogyan történik? Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Szerk. Kontra M. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 47-59.
- Göncz Lajos (1985) *A kétnyelvűség pszichológiája: a magyar-szerbhorvát kétnyelvűség lélektani vizsgálata*. Újvidék, Forum Kiadó.
- Jakab István (1976) *Hogy is mondjuk? Nemzetiségi nyelvhasználatunk - nemzetiségi nyelvművelésünk*. Bratislava, Madách Kiadó.
- (1983) Nyelvünk és mi. Pozsony, Madách Kiadó.
- (1994) Nyelvművelésünk múltja, jelene, jövője. *Irodalmi Szemle* 37/4. 46-57.
- Kemény Gábor (1993) Mi sem akarjuk „leválasztani” azt az ötmillió magyart! Válasz(ok) Kontra Miklósnak. *Szivárvány* 14. évfolyam, 41. szám, 155-158.
- (1995) Csak népiesen? *Édes Anyanyelvünk* 17/3, 5.
- Kiss Jenő (1994) *Magyar anyanyelvűek - magyar nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós (1991) szerk. *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, Magyarságkutató Intézet.
- (1992) Bomlott gondolkodású magyarok? *Új Szó* 1992. december 23.
- (1993) Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről? *Szivárvány* 14. évfolyam, 40. szám, 123-130.
- (1994a) Szubjektív megjegyzések a magyar nyelvi tervezésről. *Irodalmi Szemle* 37/12. 72-81.
- (1994b) Milyen hatása van a mai magyar nyelvművelésnek? *Magyar Nyelv* 90. 333-345.
- Kontra Miklós és Baugh, John (1990) Önként s dalolva adja fel nyelvét s kultúráját? *Regio* 1990/2. 27-44.
- Lanstyák István (1991) *A szlovák nyelv árnyékában. Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről* Szerk. Kontra Miklós. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 11-72.
- (1993a) Nyelvművelésünk vétségei és kétségei. *Irodalmi Szemle* 36/3. 58-69 és 36/4. 64-74.
- (1993b) Álom és valóság között. *Irodalmi Szemle* 36/6. 69-78 és 36/7-8. 96-105.
- (1993c) A magyar-szlovák kétnyelvű diákok magyar szókinccsének néhány sajátosságáról. *Hungarológia* 3. 115-127.
- (1994) Kétnyelvűség és nemzeti nyelv. *Irodalmi Szemle* 37/2. 63-75.
- (1995a) Többközpontú nyelv-e a magyar? *Irodalmi Szemle* 38/1. 72-83.
- (1995b) A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány*, megjelenés alatt.
- (1995c) Nekünk miért nem jó? *Új Szó* 1995. június 21., 7.
- (1995d) *A szlovákiai magyar argó néhány kérdéséről. Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Szerk. Kassai Ilona. Budapest, az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, 189-201.

- Pete István (1988) A magyar nyelv állami változatai. *A magyar nyelv rétegződése*. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 779-789.
- Skutnabb-Kangas, Tove (1992) Nyelvi emberi jogok. *Korunk* Harmadik folyam 3/5, 82-86.
- Szabomihály Gizella (1991) A szlovákiai regionális sajtó kétnyelvűsége. *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében 1*. Szerk. Győri-Nagy Sándor és Kelemen Janka. Budapest, Széchenyi Társaság, 30-34.
- (1993) Nyelvhasználat és szociális háttér. *Hungarológia 3*. 59-72.
- Szilágyi N. Sándor (1994) Tervezet. Törvény a nemzeti identitással kapcsolatos jogokról és a nemzeti közösségek méltányos és harmonikus együttéléséről. *Korunk* Harmadik folyam 5/3. 131-150.
- Tolcsvai Nagy Gábor (1991) A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben. *Regio* 1991 /3. 166-173.
- (1994) Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus. *Irodalmi Szemle* 37/9. 7385.

KLÁRA SÁNDOR

SECULAR LINGUISTICS AND EDUCATION: THE ASPECTS OF MINORITY BILINGUALISM

The paper discusses the differences between the traditional ideologies of mother tongue education and the ones based on secular linguistics. Considering the disputing goals, methods, and approaches of language planning and language cultivation, it has been argued that language planning can be a successful and supportive tool for helping language maintenance in minority situation while language cultivation works against it. The author claims that the consequences of teachers' intolerance against the non-standard varieties are even more disastrous in minority situation than they are in majority circumstances, although they are serious enough even in that case.